

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИНИҢ СЮЖЕТЛИК, КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗИНШЕЛИКЛЕРИ

Утамбетова А.Ж.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710436>

Миллий ғәрезсизлик жыллары әдеуір өтип, миллий идеологияның жеңислери базар экономикасының қыйыншылықтарын жеңіу жолларында бираз табысларға ересе баслады. Соның қатарында руўхыйлығымыздың бир саласы болған қарақалпақ әдебияты түрли жанрлар бойынша алға илгерилеп, романшылығымыздың үлкен табыслары, повестьердің идеялық тематикалық түрлениуи менен жанрлық стиллик раўажланыулары қатары көркем прозаның гүллениуи, оның сан жағынан әдеуір дәрежеде көзге түсиуи менен бирге, қысқа хәм көлемли шығармалардың басып шығарылыуы, гүрриңлердің дәретилюи хәм олардың өзине тәнликлери, қайнаған турмыс-өмир шынлығының хәр қыйлы ўақыяларының сюжетлик конфликтлик формаларға айланып, гүрриңлердің ишки компонентлериниң де түрленип көзге тасланыулары хәзирги қарақалпақ көркем сөз өнериниң үлкен табысларының қатарына жататуғынлығы ериксиз түрде өзине тартады.

Көркем прозада жас дәретиуишилер де, кексе жазыушылар да бул жанрлық форманың заман талабына сай түрде бурынғы көркем дәстүрлерди даўам етип хәм раўажландырыуға ат салыспақта. Олардан Г.Есемуратова, Ә.Атажанов, М.Нызанов, Ө.Өтеулиев, А.Әбдиев, Х.Өтемуратова хәм тағы басқалардың атларын айрықша атауға туўра келеди. Бул бағытта, әсиресе, гүрриңниң түрленип барыуында М.Нызановтың сатиралық гүрриңлерин, А.Әбдиевтиң бурынғы көркем реалистлик гүрриң дәретпелерин бүгинги пүткил қарақалпақ прозасының табыслары деп айтыуға арзыйды. Олар өзлериниң идеялық тематикалық горизонты, сюжетке қамтылған турмыс ўақыяларының горизонты менен ғана емес, ал, тутас идеялық эстетикалық, сюжетлик композициялық поэтикасы менен раўажланған әдебиятлардың усы жанрлардағы дәрежелерине умтылыуы менен куўанарлы түрде көзге түседи. Мүмкин олар хәзирги пүткил халқымыздың көркем танымының айтарлықтай жоқары дәрежелерге, бийик шоққыларға талпынысларын аңлатады десек дурыс болатуғын шығар.

Хәзирги қарақалпақ прозасында салмақлы орны бар жазыушы Ә.Атажановтың гүрриңлериниң сюжетлик композициялық өзіншелikleri сол, олардың айырымлары әдебий қахарманлар өмириниң узақ ўақытларын узақ жолларын сүүретлеген болып, оларды өз-ара салыстырып образлар жаратып,

айырымлары инсан образы шынлығының тереңірек сырларына кирип барып, өз көркем психологиялық сүўретлеўиниң тартымлылығы менен көзге тасланады.

Ә.Атажановтың карақалақ әдебиятында гүрриң жанрына қосылған табыслы гүрриңлериниң бири «Бәринен де исеним артық» деп аталады. Гүрриңде қәлем ийесиниң басқа шығармалары сыяқлы инсанияттың ең нәзик хәм зәрүрли психологиялық, ақыл парасатлық қәсийетлериниң бири болған «ИСЕНИМ» хәм буған қарамастан асығыслық пенен қопаллық етип жубайының ямаса басқа бир адамлардың зейнине тийиўге себепши болатуғын қызғаншақлық, гүман мәселесиниң арасында конфликтке тийкар етип алып сюжет дүзиледи. Гүрриңде Қаным деген бир жас келиншек блокнот арасынан бир жазықсыз қыздың сүўретин тосаттан таўып алып сол себепли қызғаныш отына лаўлап жанғанын билмей-ақ қалады. Бул жансыз сүўрет, сулыў қыздың көзге ысық болып, Қанымды мазақлап турғандай саўлатлы күлимсиреп турған келбети Қанымның ерине күшли мухаббаты, оған исенбеўшиликтиң ақыбетинде орынсыз ис-хәрекетлерге, терең қызғаныш отына түсе баслайды. Гүрриңдеги бундай ишки психологиялық қәсийетлер төмендегише басланады:

Қалың китаплардың бетин шаңнан тазалап атырғанда арасынан қара қаплы, томпақ төрт мүйеш блокнот еденге түседі. Төменге еңкейип Қаным оны қолына услағанда, ишиндеги бир сүўрет бети терис аўдарылып түсип кетеди. Сүўретти оңына аўдарып қарады да жым-жырт селтийип қалды келиншек... Өзиниң сүўрети емес. Сүўреттеги шайы көйлеги дәл бойына жарасқан дилбар оған күлимсиреп өзін мазақлағандай болды... «Еримниң бахты сен емес, мине, менмен, билип қой!» деген яңлы түйилди Қанымға.

Аппақ қағаз, ондағы ажарлы арыў, Қанымның қолын күйдирип, жүрегин өртеп баратыр. Сүўреттеги нәзелимниң кең маңлайына ығал жуғы жабысып, бираз жери дағалланыпты. «Хәй, ессиз нашар, мениң бахтымды урлап не қылайын деп едиң?!... Басқа еркек қапылып қалды ма?! Ямаса меники дүньяда жалғыз ба?...» [Атажанов:51].

Гүрриңде усылайынша Қанымның ишки дүньясында булқыған толқын яңлы қызғаныш, өз-өзинен иштен хәм сыртқа әсте-әсте даўыс шығарып та сөйленип күйиниў, ғарғаныў, ерин түрли-түрли жаман сөзлер менен бәләхәтлеў хәм тағы басқалар кем-кемнен күшейип, толқынланып барады.

«Хәссенийй! Сен хәўқылдақты, сен геўдиректи көзиме шөп салдырып, арымды аяғыңа бастырып қоймайман... Өйпей-й, мен де арымды арлап билемен, ойнама! Ойнап болыпсаң! Алдымда еле маймылдай ойнамай көр! Ийттей үргизип, пышықтай мияўлатпасам атымды басқа қояман. Қаным атымды өширемен... Шерменде қыламан, шерменде...!» [Атажанов:52].

Бул сыяқлы гүрриндеги монологлардың динамикасы менен драматизми шығарманың поэтикалық эстетикалық күш-қуыатын арттырып, Қанымның ишки дүньясын ашып бериўди тереңлестирип, «рўх диалектика»сын жетерли сўўретлеўге баслайды. Сөйттип оларды авторлық баянлаўлардағы мынадай гәплер толықтырып барады:

«Ерине садақ Қаным бир майданда гүман батпағына батып, ешейин нәрсени көтермейтуғын хәлсиз дәрежеге жетти. Буған қосымша ери түсте үйине келмеді... Усының өзи ыдыс толы лампамайға от тийгенге тең келди. Шайды жалғыз ишти...» [Атажанов:53].

Соңынан сюжетлик конфликтлик, композициялық раўажланыў барысында бул сўўреттиң ийеси Қанымның ери Нурымның ойнасы ямаса бурын жақсы көрген қызы емес, ал, институтта бирге тәлим алған, ол ўақытлары бул қызды Нурым басқа бир «доссымақ» курсласының зорлығынан аман алып шыққанлығы аян болды. Сол себепли олар арасында мәзи курслас дос емес, ағалы қарындаслық қатнас, зорабан жигиттиң қылўалары әшкәраланған еди. Бул орынларды да жазыўшы Ә.Атажанов объективлик реалистлик түрде нақма-нақластырып сўўретлеўи, өмирде де усылай болыўы Қанымның гүманының тийкарсыз екенлигин, яғный «гүман ийманнан айырады» деген нақылды тастыйықлап берген сыяқлы. Ол мынандай екен:

Нурым хәм тағы басқалар студентлик жыллары пахта теримине жәрдемге барған. Бул туўралы Нурымның ойлары...: «Бир күнлери тәрези басынан кеш қайттым. Таллар менен қыспа қоралар арасы түн толған яңлы қап-қараңғы. Былайынша жолдың сүлдери ғана көринеди... Ең шетки үйлердиң ортасындағы соқпақта жалғызбан. Жол кем-кем қысқарып, ени тарайып, қоралар арасындағы бир адам ғана сыятуғын соқпаққа тутасты. Шеңгел қораны жағалап баратырман. Оның ишки атызға суў ағатуғын салмасының тусынан:

– Жибер! Жибер! Нәп бәлесең?! – деген қамсыққан, жыламсыраған даўыс еситилди.

– Ал, жақсы көрмеймен! Не қыласаң? Зорлайсаң ба?.

Мен сол орында табанда бирден тоқтадым... Әметтиң қолынан хәр нәрсе келеди. Қыздың намысына тийиўден де қайтпайды. Салманың сағасына басылған бир пәтте шеңгел жығылып қалған. Нурым сол аралықтан шеңгелдиң ишине кирди. Тың-тыңлады...

– Ыай-й , не қылғаның?! Ийт ширкин! Жаўыз!

...Нурым қатты кесеклерди табанында езип, қарықтан атлап, қалыңлықтағы мушқа жеткенше қыз қулындай қышқырды. Бир неше жерде оммақазан атып қулады. Қыздың ашшы даўысы, оның жеркенишли даўысы оны сол заматта

түргелтип желкесинен ийтерип алға зыңғытты. Оны унтап сабады. Өзиниң де саў жери қалмады...» [Атажанов:55].

Бул Нурым менен сол сўўреттеги қыз арасындағы ағалы қарындаслы қатнастардың тийкары болып, сюжет пенен конфликт композиция даўамында олардың хәммеси Қанымға аян етилип, соңынан көп ўақытлардан кейин сўўреттеги қыздың өз өмирлик қостары менен Нурымлардың ўйине келип, апақшапақ болып қатнас жасаўлары арқалы жазыўшының мақсет-мурады өз орнына түседи, яғный автор идеалы тастыйқланып, Қанымның гүманы бираз ўақытларға шекем даўам етсе де, ол ақырында қостарының досларының алдында бираз қызара бөртип хызмет етеди, олар қонақ болып түнде, мийман болып азанда кеўилли түрде хошласыўға шекем барады. Ал, жоқарыдағы пахта теримине жәрдемге барғандағы ўақыялар Нурымның өз аўзынан биринши беттен аналитикалық формада өз динамикасы менен де сюжетке енгизилиўи ўлкен поэтикалық сюжетлик хызмет атқарып, ол сюжетлик конфликтлик, композициялық роль ойнап, тутас ўақыялық раўажланыўды гүрриң жанрының талаплары сәйкес ҳалда қысқартыўға себепши болады, оның эмоционаллығын арттырады, қахарманлар образының тереңлигин келтирип шығарады. Бул гүрриңде: «- Өне, күйеў бала, эне Қаным! Блокнотым ишиндеги сўўреттиң сыры усындай. Сўўретте де, менде де, Мийўагүлде де хеш қандай сум қыял, ҳарам нийет жоқ»-деп тастыйқланады.

Демек, әдебияттаныў түсиниклери менен айтқанда Ө.Атажановтың бул гүрриңде сюжет пенен композиция қурыўда динамикалық хәм аналитикалық усыл формалары тығыз жәмлесип, синтезленип, олар улыўма қайнаған өмир менен әдебий қахарманлар образын, олардың характерин терең психологизм принциптеринде ашып бериўге жумсалған. Сол себепли бизиңше гүрриң 2000-жыллардағы қарақалпақ прозасында өзине тәнлиги менен улыўма көркем ақыл-парасат дүньямызды, руўхыйлығымызды байытыўға белгили үлес болып қосылады.

Әдебият:

1.Атажанов Ө. Қуйын. – Нөкис: Билим, 2011.